В. Марочко

РОБЕРТ КОНКВЕСТ ПРО ГОЛОКОСТ ТА ГОЛОДОМОР

Моє заочне знайомство з Робертом Конквестом припадає на другу половину 80-х рр., відколи досліджую соціально-економічні та політичні відносини в УСРР 20-30-х рр. На Заході його добре знали і шанували, особливо українська діаспора, тому що він писав про голодомор в українському селі 1932-1933 рр., виголошував доповіді в аудиторіях провідних університетів світу.

Нагода познайомитися особисто з Р.Конквестом випала у квітні 2006 р., коли мені. на запрошення Бюро у справах освіти та культури Державного департаменту США, довелося разом з групою українських істориків відвідати науково-дослідні центри з питань голокосту та голодомору. Організатори проекту «Дослідження голокосту та голодомору – точка зору США» – директор Відділу міжнародних відвідувачів доктор Ерік Л.Мотлі, голова Відділу європейських країн та країн Євразії пані Керол Грабаускас, керівник програми Відділу європейських країн та країн Євразії пані Шарлота Тайтес, доволі вдало вибудували наш маршрут Ми побачили країну, зустрічалися з конгресменами, співробітниками Держдепартаменту США, відомими вченими, журналістами, професорами вищих навчальних закладів, школярами та чиновниками освітніх установ, а також громадськими організаціями афроамериканського населення, індіанців, євреїв, японців, української діаспори. Упродовж трьох тижнів, подорожуючи містами - Вашингтон, Нью-Йорк, Клівленд, Монтгомері, Бірмінгем, Сан-Франциско, Сакраменто, Чікаго, знайомились з досвідом роботи музейних та науково-дослідних установ.

Обговорюючи деякі організаційні питання у Вашингтоні з керівниками програми «Міжнародних відвідувачів», я висловив побажання зустрітися з Робертом Конквестом. Я знав про те, що шановному професорові виповнилося 89 років, але не втрачав надії на зустріч. Пані Шарлота Тайтес і Тоня Уолис пообіцяли передати моє прохання керівникам офісу міжнародних відвідувачів у Стенфордському університеті (штат Каліфорнія). Генеральний консул України у Сан-Франциско Микола Точицький, з яким відбулася розмова нашої делегації, повідомив нас про те, що 15 червня відбудеться офіційне вручення Роберту Конквесту ордена Ярослава Мудрого. Він безумовно його заслужив. Шановний професор був першим західним вченим, котрий визнав український голодомор актом геноциду.

Стенфордський університет – це велике і мальовниче студентське містечко, яке має власну пошту, службу охорони, низку науково-дослідних

фундацій. Студенти наполегливо вивчають відповідні дисципліни, бо і плата за навчання (від 43 до 54 тис. дол. на рік) є вагомим стимулом. 17 квітня ми приїхали із Сан-Франциско до Стенфорда. У читальному залі Гуверівського інституту війни, революції та миру на нас чекав Роберт Конквест. Він сидів за столом, гортаючи архівні документи. Перекладачі Люся Девіс та Віталій Доценко, що супроводжували нашу групу, представили нас професорові, котрий уважно слухав. Нам хотілося почути від нього якомога більше.

Він народився у буремному 1917 році. Для подружжя американця та англійки, які подарували світові непересічну особистість – Роберта Конквеста, революційні події були другорядними, позаяк треба було думати про виховання та освіту дитини. Вони мешкали в м. Грейт-Малверні у Великобританії. Освіту Роберт здобув у Вінчестер-коледжі, згодом у Гренобльському та Оксфордському університетах[1]. Студентом любив подорожувати, навіть відвідав у 1937 р. Одесу, не переймаючись тоді повсякденним життям радянського суспільства, виснаженого масовими політичними репресіями. Протягом 1939-1946 рр. служив в Оксфордсько-Бакському полку легкої піхоти, а від 1946 до 1956 р. перебував на дипломатичній службі Сполученого Королівства. Працював літредактором у лондонському журналі „Spectator”, Лондонській школі економіки, а згодом переїхав до США. Він читав лекції в Колумбійському університеті, працював у Центрі Вудро Вільсона, у Гуверівському інституті війни, революції і миру Стенфордського університету.

Приємно, що саме у читальному залі Гуверівського інституту відбулася наша зустріч з Робертом Конквестом та його колегами. Я запитав автора «Жнив скорботи» про його найперше знайомство з історією України. У роки «хрущовської відлиги» Р.Конквест працював журналістом, був літературним критиком і літературознавцем, редагував збірку поезій «Нова лінія» у 1955-1963 рр., тобто переймався «мирними» проблемами, але виявляв зацікавлення політичною історією. У 70-х рр. співпрацював з О.Солженіциним, сприяв англомовному виданню його праць. У 1968 р. Р.Конквест опублікував одну з перших розвідок про сільськогосподарських робітників в СРСР. Того ж самого року побачила світ його ґрунтовна монографія «Великий терор: сталінські репресії у 30-х рр.», перевидана у 1971 та 1973 рр. Російськомовне видання вийшло друком у двох томах у 1991 р. Монографія вченого потрапила на скрижалі історіографії, хоча рефлексії істориків, особливо радянської генерації, виявилися різними: одні критикували, інші захоплювалися, деякі продовжували дискутувати. Книга висвітлювала причини і наслідки «великого терору» 1936-1938 рр., але про голод, враховуючи хронологічні рамки дослідження, він тоді не згадував.

Судячи з покликань на твори С.Підгайного, В.Гришка, І.Майстренка, професор Р.Конквест знав про трагедію українського народу.

Історики, крім Д.Мейса, не звертали уваги на обставини, які спонукали британця написати книгу про голодомор в Україні. А це питання, на моє переконання, має пізнавальне значення для сучасної історіографії. На початку 80-х рр. українська громада Америки, Канади, Австралії відзначала 50-річчя українського голодомору. Політичні кола США не виявляли особливого зацікавлення. Тоді, на переконання Д.Мейса, "покоління англомовних професійних науковців суто американського походження набуло впливу в українській громаді, а також в радянознавстві взагалі, воно почало вимагати відзначення Великого голоду в Україні 1932-1933 рр." У червні 1981 р. діаспорна газета "Гомін України" повідомила про те, що Р.Конквест "писатиме працю про голод". Його запросили до Гарвардського університету для керівництва науковим проектом з вивчення голоду в українському селі. Асистентом іменитого професора обрали Д.Мейса, котрий досліджував походження українського націонал-комунізму в УСРР. "Працюючи над докторською дисертацією, - згадував Д.Мейс,- я знав усі доступні на Заході джерела та історичний контекст голодомору в УСРР і СРСР. Підсумком наших досліджень стали "Жнива скорботи"[2]. Тандем молодості і досвіду, фактології та політологічного аналізу, індіанської енергетики, притаманної Д.Мейсу, академічного вишколу британського літератора і професійного радянолога – мали успішне завершення.

Мені хотілося побалакати про Д.Мейса, почути слово самого Конквеста. На запитання про учнів професор тихо відповів: "Я ніколи не був традиційним лектором університету, а переймався головно науковими дослідами". Однак тепло згадував талановитого дослідника з Гарварду – Д.Мейса. Він знає, що його колишній асистент похований у Києві, говорив про виступи у 1983 р. в університетах Торонто і Стенфорда. Наукова біографія Д.Мейса, особливо його перебування докторантом в Інституті українських студій при Гарвардському університеті у 1981-1984 рр. та згодом науковим співробітником протягом 1984-1986 р., викладена у книзі "День і вічність Джеймса Мейса". Я не наважився запитати Р.Конквеста, враховуючи його здоров'я та обмежений час на розмову, про події 2 жовтня 1983 р. у Вашингтоні, коли 18 тисяч українців влаштували мітинг біля посольства СРСР. Цікаво! Був він разом з Д.Мейсом серед мітингуючих чи ні? На мітингу виступив співробітник Гельсинського комітету конгресу США Орест Дейчаківський, котрий зачитав відкритого листа. Його зміст є актуальним до сьогодні, враховуючи критичне ставлення Російської Федерації стосовно визнання голоду 1932-1933 рр. актом геноциду, висловлене її

представниками на самиті країн СНД у квітні 2006 р. А публічна заява Ореста Дейчаківського була наступною: “Голод 1932-1933 рр. був навмисним актом геноциду, це був єдиний штучно створений голод в історії світу. Хоч сьогодні ви користуєтеся іншими методами, ваша мета залишається такою самою – ви хочете знищити українську ідентичність. Ваше сучасне керівництво знає про геноцидний голод і сьогоднішню політику русифікації, але продовжує це заперечувати”[3].

Минуло 18 років після цього звернення біля посольства СРСР у Вашингтоні. Зник СРСР, але залишилася будівля посольства, яку успадкувала Російська Федерація, а заразом ідеологію великодержавництва, відтак і відповідальність за минуле. Можливо, краще позбутися сумнозвісної спадщини, адже від голоду помирали також і російські селяни на Дону, про що не раз інформував Сталіна автор “Поднятой целины” – М.Шолохов. Треба визнати історичний факт злочину, тим паче, що у ті трагічні часи уряд РСФРР не був причетний до ідеології і практики геноциду. Очевидно є обставини, які заважають це зробити, позаяк і не бажає офіційна Москва повертатися до минулого, щоб не “ворушити” сучасного.

Ми говорили з Р.Конквестом про необхідність збереження та вивчення архівних документів про голодомор, які є в Україні та Росії, а також на Заході. Я тримав у руках англомовне видання його книги “Жнива скорботи”, яку він власноруч підписав. Вона вийшла у 1986 р., а переклад російською мовою вийшов у 1988 р. Її україномовна версія побачила світ у 1993 р. Чомусь до українського видання не потрапила передмова з оригіналу 1986 р., де Р.Конквест згадує з подякою Д.Мейса за співпрацю, колег з Гарвардського та Стенфордського університетів[4]. Текст книги, судячи з відгуків у діаспорній пресі, був написаний весною 1984 р., обговорення відбувалося “на форумі” Українського наукового інституту при Гарвардському університеті. Логічною є і дата написання передмови – 1985 р., тобто напередодні видання книги.

Монографія Р.Конквеста, а нині виповнюється 20-річний ювілей її виходу у світ, викликала тоді суперечливі рефлексії: радянська історіографія намагалася спростувати деякі факти, західна політологія піднімала її на щит, українська діаспора використала для наукового обґрунтування факту злочину, тобто визнання голодомору актом геноциду. Її поява збігалася з початком “горбачовської перебудови”, хоча сама книга започаткувала нове бачення причин та наслідків голоду 1932-1933 рр. в Україні. Вона стала поштовхом для його вивчення, зруйнувала відповідні стереотипи, спонукала нас до перегляду минулого, вчила розпізнавати за “білими плямами історії” криваві її сторінки. З трибуни Всесоюзної партконференції, яка відбулася у 1988 р. в Москві,

Борис Олійник говорив про трагедію українського народу – голод 33-го року. Процес пішов: протягом наступних років ми опублікували багатотомні видання спогадів очевидців голодомору, збірники архівних документів, десятки монографій, провели наукові конференції. Здавалося, досягнули бажаного, але "процес зупинився" на стадії визнання голоду актом геноциду. З площини суто наукової він набув виразних політичних ознак: компартія України, яка мала тоді багаточисельну фракцію, відмовилася визнати факт голодомору, залишивши зал засідань Верховної Ради у травні 2003 р. Дивні люди, для яких ідеологічна цнота більше важить, ніж християнське сумління. Понад 60 країн світу визнають голод в Україні, у тому числі значна частина висловила належну політико-правову оцінку, підтвердивши акт геноциду, тобто злочину проти людяності. Ми маємо визнати офіційно голод 1932-1933 рр. в Україні актом геноциду, підготувавши професійне наукове та політичне обґрунтування, звернутися ще раз до Верховної Ради України з проханням або вимогою дати належну політико-правову оцінку голодомору. Ніхто від того не втратить, а навпаки продемонструє народження принципів нової політичної моралі.

Для мене було важливим почути думку Р.Конквеста стосовно політико-правової оцінки українського голодомору. Повертаючись до його книги, я запитав шановного професора: Чи змінилася його думка, яку він висловив на сторінках праці стосовно визнання голоду 1932-1933 рр. в Україні геноцидом, адже від тоді промайнуло 20 років? Він відповів однозначно: „Ні! Не змінилася!" Для висвітлення обставин та наслідків голоду, на його думку, краще використовувати термін "голодомор", тобто конкретну історичну форму масової смертності населення, тому що селяни масово помирали від штучного соціально-економічного явища, а не від стихійного лиха. Визначення "терор голодом", яке є у книзі "Жнива скорботи", торкалося політичних причин голодомору, тобто свідомого створення умов, які призвели до народовбивства, тобто геноциду.

У 2003 р. видавництво "Основи" опублікувало книгу Р.Конквеста "Роздуми над сплюндрованим сторіччям", яка є своєрідним підсумком наукової діяльності відомого вченого. Торкаючись ганебного соціально-політичного явища – антисемітизму, вчений підкреслює історичний факт "непевної загальної ворожнечі", яка завжди існувала між поляками, євреями, німцями, українцями, росіянами, але з виникненням "наукового" антисемітизму наприкінці XIX ст., на думку професора Стенфордського університету, "антисемітизм став програмою"[5]. Він виявив своє фізіологічне єство у роки революції 1905-1907 і 1917 років, протягом Першої світової війни, започаткувавши його агресивно-радикальну

форму – погроми єврейських родин у містечках. Ставлення Конквеста до антисемітизму однозначно негативне. Розглядаючи його в контексті тоталітаризму, диктаторських режимів, вчений намагається показати витоки ідеології масового терору. Його думки стосовно комунізму, фашизму, нацизму заслуговують окремого висвітлення, але їх об'єднує типова функціональна ознака: підпорядкування індивіда колективу, особистості державі, суспільства владі. Для Конквеста червоний терор Леніна і масові політичні репресії Сталіна – злочин, тому що від них постраждали мирне населення, а започаткована ними ідеологія насилля тривала після їхньої смерті.

Войовничий догматизм, притаманний більшовизму, фашизму і нацизму, розрахований на підсвідомість великих соціальних груп населення, особливо знедолених або чимось ущемлених, був спрямований на пошук "ворога" – якогось "козла відпущення", об'єкта ненависті". Для марксизму, на переконання Конквеста, таким об'єктом став клас буржуазії та ідеологічні принципи опонентів, для нацизму – євреї. Ідеї націонал-соціалізму охопили широкі верстви населення Німеччини 30-х рр., а їх формування та поширення виявилося тоді "найзвабливішим догматичним винаходом XX ст." В Україні кінця 20-х – початку 30-х років також спостерігалася "масова індоктринація" суспільства, реалізована масовими депортаціями, теорією про загострення класової боротьби, "ліквідацією куркульства як класу", викриття та знищення "українських націоналістів" тощо. Монопартійній політичній системі, яка базувалася на тероризмові проти власного народу, потрібен був символ "ворога". Комуністична ідеологія шляхом пропаганди та навішування ярликів вибудовувала соціально-політичний об'єкт суспільної ненависті до так званих "ворогів народу". Вчений згадує про більшовицьких вождів (Леніна, Троцького, Бухаріна, Калініна, Сталіна), про органи політичної цензури в СРСР, про революцію, громадянську війну, соціалізм і тероризм, політбюро і сталінізм, тобто засвідчує знання проблеми політичної історії XX ст. [6]

Виходячи з ідеології тероризму, Конквест висловлює своє бачення голокосту, тобто масового знищення євреїв у роки Другої світової війни. Наприкінці 1997 р. паризька газета "Le Monde" звернулася до Р.Конквеста з низкою запитань. "Мене запитали, – згадує вчений, – чи вважаю я Голокост "гіршим" за злочини сталінізму. Я відповів, що й справді так вважаю, та коли інтерв'юєр запитав, чому, я міг лише чесно відповісти: "Я так відчуваю". Його відчуття базувалися на знаннях справи. Він підкреслив наступне: „не відчувши Голокосту, вам годі відчути чи зрозуміти сталінізм"[7]. У роздумах Конквеста є моральна складова, тобто оцінка трагедії душею, серцем, емоціями, а не просто

розумом – констатацією історичного факту. Адже “можна ще припустити, що Голокост був *значно* “гіршим”, ніж сталінський терор, або ж засудити погляд відомого єврейського радянського письменника Василя Гросмана, чию матір убили нацисти, що між цими двома системами немає майже ніякої різниці”[8]. Відмінності між ними є, хоча і спільного також чимало, судячи із зарубіжної історіографії, але Конквест пише про морально-етичну оцінку злочину проти людяності, яким безумовно є Голокост. Дехто з істориків намагається виокремити специфіку Голокосту, називаючи його “чистим”геноцидом[9]. Конквест не випадково бере слово “гірший” у лапки, тому що мова йде про мільйони убієнних, а не про “чистоту” злочину, тобто його відповідність міжнародному праву, особливо Конвенції 1948 р. про запобігання геноциду. Масовий політичний терор мав виразне ідеологічне та національне спрямування, про що свідчать сталінські судилища 30-х рр. тактика і стратегія якого ясна: “повбивати чи кинути за грати мільйони, а решту населення приборкати”[10]. Технологію масового знищення українських селян Конквест вичерпно показав у монографії, яка вийшла у 1986 р. Кількість жертв сталінського терору не була предметом наукових зацікавлень, хоча він називає цифри, тому що його цікавила проблема самого механізму здійснення масових репресій, мотивація злочину. “Ми не маємо в своєму розпорядженні точних цифр демографічних втрат, – зазначає Конквест, – як, до речі, навіть і в випадку єврейського голокосту”[11]. Статистика жертв Голокосту та Голодомору засвідчує факт жахливого злочину, а з другого боку застерігає людство від повторення подібної катастрофи.

Гострою дискусійною проблемою, яка існує в історіографії проблем Другої світової війни, є історія виникнення та функціонування системи колабораціонізму, тобто організаційних військово-політичних та соціально-господарських форм співробітництва окупованого населення з нацистами. Історики голокосту наполегливо розвивають тему безпосередньої участі українського населення у масових розстрілах євреїв, хоча для висвітлення масових явищ бракує архівних джерел. Факт участі окупованого населення у розстрілах євреїв визнає і Р.Конквест, але не в контексті колабораціонізму. “Нацисти, – наголошує вчений, – напавши на Радянський Союз, спочатку досить легко могли підбурювати місцеве селянство чинити наскоки на єврейські поселення. Але нарікали, що швидко настала апатія, й операції справжнього геноциду не діставали підтримки у місцевого люду”[12]. Причетність окремих представників того чи іншого етносу до єврейського голокосту не означає участі всього народу, тому історик повинен називати конкретні прізвища та політичні сили, які мали безпосередні відношення до участі у розстрілах євреїв.

Проблема потребує наукового пояснення, але слід не забувати про її моральний аспект. Якщо серед українців були праведники, тобто люди, які рятували євреїв від знищення нацистами, відтак український народ не був причетний до Голокосту. Дивує інша обставина, на яку звернув увагу Конквест: виявлення фактів антисемітизму в "радянських колах у 1943-1944 роках". Ні війна, ні табори смерті, ні Бабин Яр не навчили сталінське оточення, серед якого були і євреї-високопосадовці, тобто представники партійно-державної номенклатури. Керівництво СРСР ухвалило Конвенцію 1948 р. про запобігання злочину геноциду, але протягом наступних років переслідували не лише євреїв (справа лікарів-шкідників тощо), а також завершило депортацію татар, фізично винищило "українських націоналістів", тобто здійснювало геноцид.

Залишаючи читальний зал Гуверського університету у супроводі Полін Лармарауд – координатора програми Відділу міжнародних відвідувачів Стенфордського університету, почесний професор університету Роберт Конквест побажав нам творчих успіхів і наукових звершень. Найкраща нагорода для вченого – визнання результатів його наукової діяльності, усвідомлення їх суспільної необхідності. Я подарував Стенфордському університету нашу колективну монографію "Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки" (2003), яку Р.Конквест позитивно оцінив. У 2005 р. побачила світ його чергова книга - "Дракон в очікуванні", яка залишається загадковою за назвою, а головне за її концептуальними спрямуваннями. Для мене, якщо мати на увазі опір деяких політичних сил щодо визнання голоду 1932-1933 рр. геноцидом, образ "Дракона в очікуванні" – це насамперед їх сподівання на забуття, боротьба на виснаження, але ніхто не втратить, якщо нарешті ця трагедія матиме належне політико-правове визнання.

---

[1] Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Переклад з англ. О.Мокровольського. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи»,2003. – 371с.

[2] День і вічність Джеймса Мейса / За загальною ред. Лариси Івшиної. – К.:Вид-во ЗАТ «Українська прес-група»,2005. – С.123.

[3] Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.,2003. – С.797-798.

[4] Conquest Robert The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror Famine. - New – York; Oxford: Oxford University Press, 1986. – p.1-2.

[5] Конквест Роберт Роздуми...С.84.

[6] Там само. – С. 12,24,354.

[7] Там само. – С.12.

[8] Там само

[9] Граціозі Андреа Голод у СРСР 1931-1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2005. - №3 . –С.120-132.
[10] Конквест Роберт Роздуми...С.125.
[11] Там само
[12] Там само. – С.85.